

התפילה לשלום חיילי צה"ל בהדפסות חרדיות של סידור התפילה הספרדי

נסים ליאון

המחקר העוסק בחברה הישראלית מתאר אותה לא פעם כחברה שבה לצבא יש מקום בולט בחיי האזרחים ובהגדרת גבולות האזרחות הטובה, "הרפובליקנית": צבא חובה סדיר, שירות מילואים רחב, אליטה פוליטית שבולטים בה קציני צבא בדימוס, וכן הראייה מצד קבוצת הרב היהודית בצבא את אחד המוסדות המבטאים קונצנזוס לאומי.¹ לכן יהיה אולי מי שיטען כי פרק התפילה לשלום חיילי הצבא הישראלי יכול לכאורה לשמש מראה מקום נוסף לנזילות מערך היחסים בין הצבא ובין החברה בישראל, אולם באותה מידה התפילה לשלום החיילים יכולה גם לשמש מראה מקום לגבולותיה של הנזילות הזו לנוכח האידאולוגיה הדתית שכנגד – האידאולוגיה החרדית.

הקמת מדינת ישראל הובילה את מוסדות הרבנות הממלכתית להוסיף לסידורי התפילה פרקים חדשים המתייחסים אל האירוע ההיסטורי. בין אלה בלטו שניים: פרק התפילה לשלום המדינה שנוסח בידי הסופר שמואל יוסף עגנון ופרק התפילה לשלום חיילי צבא ההגנה לישראל (צה"ל) שחובר, ככל הנראה, בידי מי ששימש כרב הראשי הצבאי בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, הרב שלמה גורן.² שילוב פרקי התפילה הלאומיים בסידורי התפילה בישראל היה במשך השנים מקור לאבחנה בין שתי הסקציות הדתיות שהיו מעורבות בעריכת סידורים,

1 ראו למשל: Baruch Kimmerling, *The Invention and Decline of Israeliness: State, Society and the Military*. Berkeley: University of California Press, 2001; Yoram Peri, *Generals in the Cabinet Room: How the Military shapes Israeli Policy*, Washington, D. C.: United States Institute of Peace Press, 2006; יגיל לוי, מצבא העם לצבא הפריפריות, ירושלים 2007.
2 ראובן גפני, הבניית הלאומיות העברית בבתי כנסת בארץ ישראל בתקופת המנדט, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2012, עמ' 305–308.

בהדפסתם ובהוצאתם לאור. מצד אחד החוגים הציוניים-דתיים ומצד שני החוגים החרדיים (האולטרא-אורתודוקסיה). החוגים הציוניים-דתיים ראו בפרקי התפילה הלאומיים ביטוי איתן לשילוב האידאולוגי שאותו ביקשו בין דת ללאומיות. מנגד, החוגים החרדיים, האולטרא-אורתודוקסיים, ראו פרקים אלה בגדר "מסורת חדשה" הממשיכה בעיניהם את הניסיונות המודרניים לרפורמה בתפילה המסורתית, ובוודאי מנוגדת בתוכנה לגישתם ההיסטורית החשדנית מלכתחילה כלפי הציונות וביטוייה הסמליים.³ ברם, מבט מקרוב בחוגים החרדיים מלמד כי לפחות פרק תפילה אחד זכה לעיבוד – התפילה לשלום חיילי צה"ל.

התפילה לשלום חיילי צה"ל שובצה במשך השנים באופן וולונטארי בסדרי הטקס הקבועים בבתי כנסת רבים בישראל, והייתה לחלק מהשיזור הוולונטארי של מרכיבים מהדת האזרחית בישראל במרחב הדתי המסורתי גופו. התפילה נהוגה להיאמר במסגרת תפילת שחרית של שבת ובתפילות בימים לאומיים, כדוגמת יום הזיכרון לחללי המלחמות ויום העצמאות למדינה.⁴ בעוד שסידורים דתיים-לאומיים וסידורים הנוהגים בבתי הכנסת הספרדיים נהגו לשבץ את התפילה לשלום החיילים, הרי אין היא משובצת בסידורי תפילה היוצאים לאור בידי מדפיסים ועורכים הנמנים על החוגים החרדיים האשכנזיים. היא גם אינה נאמרת בבתי הכנסת שלהם. מנגד, היא כן משובצת בסידורי תפילה היוצאים לאור בידי מדפיסים ועורכים הנמנים על החוגים החרדיים המזרחיים, והיא נאמרת במלואה או בצורות שונות בבתי כנסת המנוהלים בידי רבנים או ציבור חרדי-מזרחי. הדבר מעורר כמובן שאלות: מהו מקור השוני? כיצד מתגברים עורכי הסידורים המגיעים מהמגזר החרדי-מזרחי על העכבות האידאולוגיות המונעות על ידי החרדים האשכנזיים לשבץ את התפילה בסידוריהם? ובכלל, מה מתרחש בפועל בחיי בית הכנסת בקרב קהילת המתפללים?

הפיצול האתני בחברה החרדית

החברה החרדית בישראל מפולגת בין שתי סקציות אתניות גדולות. מצד אחד חרדים-אשכנזים שמוצא משפחותיהם ביהדות מזרח ומרכז אירופה, ומצד שני חרדים-מזרחיים שמוצא משפחותיהם בארצות ערב וצפון-אפריקה. ההבדל האתני בין החרדים האשכנזיים למזרחיים מסתכם בשלושה היבטים בולטים:

3 אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב 1997; על מורכבות מערך היחסים בין הציונות לחרדים, ראו למשל יוסף פונד, "אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור לסוכנות היהודית", ישראל 21, תשע"ג, 149–178.

4 אהרון ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת גן 1998, עמ' 176–200.

הרקע ההיסטורי: החרדיות הופיעה כאידאולוגיה דתית ריאקציונרית שהלכה והתפתחה בצורה מאורגנת וממוסדת בארצות מרכז אירופה ומזרחה בסוף המאה התשע-עשרה ולאורך המאה העשרים.⁵ אידאולוגיה זו ביקשה להתמודד בצורה תקיפה עם התמורות הלאומיות והחברתיות בחיי הקהילה היהודית שומרת המצוות במזרח אירופה ובמרכזה. כאידאולוגיות יהודיות מודרניות אחרות גם החרדיות הייתה מקור השראה להתמודדות שמרנית בפזורה היהודית בארצות האסלאם. תחילה היו אלה רבנים שמרניים במרוקו שביקשו להיעזר בניסיון של האורתודוקסיה המזרח אירופאית לנוכח תהליכי החילון והמודרניזציה, ובהמשך בלטה ההתארגנות של רבנים אדוקים יוצאי בגדאד וחלב שהתמקמו בארץ ישראל ובנו את עולמם הדתי סביב קהילת הלומדים בישיבת פורת יוסף.⁶ אולם התפתחויות אלו היו שוליות יחסית. תהליכי ההתחדדות ביהדות המזרחית החלו להיות משמעותיים יותר עם המעורבות החינוכית של ועד ההצלה של הישיבות הליטאיות במרוקו לאחר מלחמת העולם השנייה. פעילות זו נמשכה והורחבה בתחומי מדינת ישראל הצעירה, ולמעשה הניחה את התשתית למאות ילדים ונערים ממוצא מזרחי שרכשו את תורתם במוסדות חינוך וישיבה בחסות החרדים-אשכנזים או בניהולם.⁷ הגרסה הדתית החרדית מצאה קרקע פורייה בקרב העולים מארצות האסלאם לנוכח היקלעות רבים מהם למצוקה חברתית, עוני וניסיונות למחיקת הזהות האתנית והמסורתית.⁸ עבודת הגיוס מצד מערכות החינוך החרדיות בארץ ישראל ותנועת החזרה בתשובה חיזקו את הקשר בין עולם הישיבות החרדי למזרחים והעניקו הן תנאים כלכליים נוחים לחינוך הן תשובות לשאלות של זהות ותודעה אתנית שלא מצאו מענה במוסדות החינוך של הגרסה האורתודוקסית המתחרה – הציונות הדתית.⁹ שיאה של התפתחות זו הוא בהקמתה של מפלגת ש"ס כבית פוליטי למגזר הולך ומתרחב בחברת הלומדים החרדית – בני התורה הספרדיים-מזרחיים.¹⁰

- 5 מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991.
- 6 נרי הורוביץ, "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי", כיוונים חדשים 2, עמ' 30–60.
- 7 שם.
- 8 ענת פלדמן, "אתניות, פוליטיקה וחינוך: עשור ראשון לחינוך העצמאי 1953–1963", דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, כרך לא (תשס"ז), עמ' 117–150.
- 9 ראו בהקשר זה את התייחסויותיהם הציבוריות של אבי פיקאר, "הציונות הדתית והמזרחים: מאז ועד" דעות 49 (תשע"א), עמ' 4–7; חזי כהן, "אני במערב (א) ולבי במזרח: חינוך ציוני-דתי: האם אפשר אחרת?" דעות 49 (תשע"א), עמ' 8.
- 10 Shlomo Deshen, "The Emergence of the Israeli Sephardi Ultra-Orthodox Movement", *Jewish Social Studies* 11 (2), 2005, pp. 77–101.

המרחק החברתי: כאמור, מקום בולט בתהליך ההתחדדות ביהדות המזרחית תפסו החוגים החרדיים-אשכנזיים. אלה ראו את עצמם כמי שמצילים רוחנית את יהודי המזרח.¹¹ מוסדות חינוך חרדיים המנוהלים על ידי החוגים החרדיים-אשכנזיים היו לא אחת המקום שבו הוכשרו מאות נערים ונערות ממשפחות מזרחיות לאורח חיים חרדי. אולם תפיסת ההצלה הרוחנית הולידה גם את מה שההיסטוריון יעקב לופו מכנה "קולוניאליזם תורני".¹² על תהליך זה ניתן למנות הפרדה אתנית הבאה לביטוי בנומרוס קלאוזוס – במספר מוגבל – של מזרחים שהתקבלו למוסדות חינוך חרדיים אשכנזיים ובהקמה של מוסדות חינוך נפרדים. היא באה לביטוי בפיתוח של פטרונות חברתית ותרבותית בידי החרדים האשכנזים, וכן בהפרדה בכל הנוגע ליחסי שארות בחברה החרדית. התוצאה היא פרדוקס גדול מאוד שבתוכו חיה החברה החרדית-מזרחית בישראל. מצד אחד החרדים רואים את עצמם מחויבים למערכת החיים החרדית שבהשקפתה הם מאמינים ושעליה התחנכו, ומצד שני הם יודעים כי באותה מציאות פועלים כוחות דומיננטיים הדוחים אותם.¹³

מבנה הקהילה: לשני היבטים אלה יש להוסיף את ההבדל הסוציולוגי הגדול בין שתי הקהילות. בעוד שהחרדים-אשכנזים מאורגנים בקהילות הומוגניות המנסות להבדיל אותם ממי שאינו דומה להם ומנהלים פוליטיקה סקטוריאלית וכיתתית במהותה, ניתן לתאר את קהילות החרדים-מזרחים כחדירות יותר וכמנהלות פוליטיקה הערה לסביבה הדתית והחברתית ההטרונגית שבתוכה הם מתנהלים בחיי היום-יום.¹⁴ המציאות המורכבת הזו אינה חסרת עימותים. אלה יכולים להתעורר ומתעוררים על רקע מחלוקות בדבר דרך החיים הדתית הראויה. החרדים יקראו לשמירה הדוקה יותר על מצוות הדת; שומרי המסורת יבקשו למתן את הרדיקליות ויחפשו יותר מתינות. במרחב הזה ניתן לראות בצד עבודות גבול המבקשות לחדד את הזהות החרדית¹⁵ גם עבודות של חיבור המעודדות את הרצף הדמוני בין הקהילה החרדית לציבור שומר המסורת.¹⁶

11	יעקב לופו, ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, תל אביב 2001.
12	יעקב לופו, האם תחזיר ש"ס עטרה לישנה? ירושלים 2004, עמ' 11.
13	נסים ליאון, "הסיטואציה המזרחית בחברה החרדית והתגובות לה", תרבות דמוקרטית 14, עמ' 165–195.
14	שלמה פישר וצבי בקרמן, "כנסיה או כת", יואב פלד (עורך) ש"ס – אתגר הישראליות, תל אביב 2001, עמ' 321–342.
15	אסף שרעבי, עבודת הגבול בתנועת התשובה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2005.
16	נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים 2010.

הניסיון להשתחרר מחסות החרדים-אשכנזים כמו גם שמירת הקשר הישיר עם הציבור המזרחי הלא חרדי הפכו את החרדים המזרחיים מגורם שולי ביהדות האורתודוקסית לאחד מגורמי הכוח והתנופה הבולטים בה. הדברים באו לביטוי בפרויקט פוליטי רב-עצמה בדמותה של מפלגת ש"ס ובעבודה של שיקום דתי בקהילות המזרחיות שמחוץ למובלעות החברה החרדית. מקום בולט בעבודת השיקום הדתי תפס חידושו של סידור התפילה הנוהג בבתי הכנסת המזרחיים.

חידוש סידור התפילה המזרחי ושאלת התפילה לשלום החיילים

כל הנכנס לבתי כנסת מזרחיים בשנים האחרונות אינו יכול להתעלם משפע ההדפסות המחודשות של סידורי התפילה וההוצאות השונות. בין הסידורים המחודשים בולטים לעין סידורי תפילה שסודרו ונערכו באמצע שנות השמונים על ידי משפחת הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של מפלגת ש"ס; סידורי תפילה שסודרו בשנות התשעים על ידי תלמידי ישיבת כיסא רחמים על פי נוסחאות המסורת של יהודי ג'רבה; וסידורי תפילה שסודרו ונערכו על ידי מכוני הלכה קטנים ורבנים מקומיים, כדוגמת מכון שירה חדשה של הרב דורון רונן. חידוש סידור התפילה המזרחי כלל שימוש בצורת אות מודרנית, שיבוץ הוראות הלכתיות וביאור עברי של מילות התפילה, הקפדה על התאמה בין רצף התפילה המודפסת ובין רצף התפילה הנוהגת בפועל, וכן התאמת הסידור לאסכולות ההלכתיות האתניות השונות שהתפתחו בחמישים השנים האחרונות בישראל. בתחילת הדרך נראה היה כי בחידוש סידור התפילה המזרחי מעורבים בעיקר רבנים ומוסדות. אלה ביקשו באמצעות עריכתו של סידור התפילה לפי שיטתם ההלכתית ליטול חלק אקטיבי בעיצוב מחדש של סדרי התפילה וסדרי בית הכנסת המזרחי (להלן: הסידורים הרבניים). כך למשל בלטו סידורי התפילה שהוציאה לאור משפחת הרב עובדיה יוסף. סידורים אלה נטלו חלק בקידום שיטתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף ובהפיכתה מעניין הנתון בין ספרי הלכה לפרקטיקה הטבועה בחיי בית הכנסת המזרחי.¹⁷ מנגד, נדמה כי בעשור האחרון מדובר כבר בתעשייה של ממש המשתמשת בהסכמות הרבנים כדי למכור סידורים רבים ככל האפשר כשלמעשה מדובר בהעתקה מוסכמת של הסידורים הרבניים. בתוך מלאכת חידוש סידור התפילה המזרחי בידי החוגים החרדיים-מזרחיים נדרשה כמובן התייחסות למעמדה של התפילה לשלום החיילים הנוהגת כדרך

17 בנימין לאו, ממרן ועד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל אביב 2005, עמ' 119-121.

שגרה בבתי כנסת מזרחיים רבים בישראל. למעט סידור תפילה אחד היוצא לאור על ידי מדפיס הקרוב לחוגים החרדיים-אשכנזיים נמצא כי רובם ככולם של סידורי התפילה היוצאים לאור בידי החוגים החרדיים-מזרחיים כוללים את התפילה לשלום החיילים. הדבר אינו מובן מאליו. ראשית, גם בחוגים אלו התקיימה עמדה אנטי-ציונית, לעתים אף חריפה וקנאית לנוכח האשמת האידאולוגיה הציונית בניסיון לחילון היהודים המזרחיים; ¹⁸ שנית, מלכתחילה לא מצאה התפילה לשלום חיילי צה"ל מקום בהדפסה של סידורים מזרחיים. דוגמה בולטת לעין היא הסידור "תפילת ישרים" בהוצאת המדפיס יעקב צלאח מנצור.¹⁹ סידור זה הוא מהותיים בסידורי התפילה בבית הכנסת העדתי-מזרחי בישראל, והיה גם לאחד השמישים טרם ההדפסות החדשות במעורבות החוגים החרדיים-מזרחיים. בסדר תפילת שחרית של שבת לא נמצא את התפילה לשלום החיילים (שם, רצו-רצו).²⁰ סידור תפילה שהוציא מתחרהו, המדפיס הירושלמי, יצחק עזרא בקאל, מתהדר בהקדמתו משנת 1978 כי "מאז קום המדינה נתווספו עוד תפילות ובקשות לשלום מדינת-ישראל, תפילה לחיילי צה"ל ותפילה ליום העצמאות [...] וגם הללו סופחו לפי ראות עיניהם של המו"לים או לא נדפסו כלל ועיקר".²¹ כלומר שילוב התפילה היה בגדר חידוש, ולא מצא מקום בהדפסות הוותיקות של הסידורים. משמעות הדבר היא שלכאורה לא היה צורך בהדפסת התפילה בסידורים המחודשים שכן אין היא תואמת את השקפת העולם החרדית, ואינה בגדר מסורת כתובה בסידור התפילה. אם כך הדבר, מדוע צירפו את עצמם למסורת ליטורגית מודרנית ועוד ציונית ביסודה? מדוע לא המשיכו את מסורת אמירת התפילה בעל פה, ללא צורך בטקסט מנחה, "מחייב" לכאורה, הטבוע בסידור התפילה? מדוע הרחיקו את עצמם מההתנגדות החרדית לליטורגיה הלאומית?

שאלות אלה ייבחנו באמצעות סיכום ראיונות עם ארבעה עורכי הסידורים המגיעים מהחוגים החרדיים המזרחיים. סידוריהם נחשבים לנפוצים בבתי כנסת מזרחיים רבים, והם מכירים באופן ישיר את שוק הסידורים, עבודת העריכה והדילמות הנוגעות בה. כצעד נוסף יוצגו ממצאי ניתוח משווה של נוסחאות

- 18 בנימין בראון, "חכמי המזרח והקנאות הדתית: נקודות לקראת בחינה מחודשת", אקדמות י (תשס"א) 289-324.
- 19 יעקב צלאח מנצור, סידור תפילת ישרים לפי מנהגי הספרדים בארץ ישראל ובחוץ לארץ, ירושלים תשל"ח.
- 20 שם, עמ' רצו-רצו.
- 21 יצחק בקאל, סדור בית דוד ושלמה החדש והשלם בלי דילוג, ירושלים תשל"ח, עמ' 5.

התפילה לשלום החיילים היוצאים לאור בידי מדפיסים ועורכים המגיעים מהזרם החרדי-מזרחי. צד משלים הוא ממצאי תצפיות ב-35 בתי כנסת מזרחיים פעילים, חרדיים ושאינם חרדיים.

הסיבות לשיבוץ התפילה לשלום החיילים

ראיונות שערכתי עם ארבעה עורכי סידורים המגיעים מתוך עולמה של החרדיות המזרחית ואחראים על הדפסתם של כמה מהסידורים היותר נפוצים בבתי הכנסת המזרחיים בישראל מלמדים על הסיבות לדבר. סיבה ראשונה הייתה ההכרה של עורכי הסידורים כי הם פועלים בשדה תחרותי. בשוק זה מצויים לקוחות רבים שאינם חרדים. אלה מבקשים לרוב כי בסידורי התפילה יהיו שלוש פונקציות יסודיות: לכלול את התפילות השכיחות בבית הכנסת המזרחי; להיות זול יחסית; צורת האותיות צריכה להיות נוחה לקריאה. הם הסבירו לי כי התפילה לשלום החיילים הפכה במשך השנים לחלק בלתי נפרד מסדרי הטקס של תפילת שחרית ביום השבת בבתי הכנסת המזרחיים. חזנים ומתפללים ביקשו לנוחותם לראות את נוסח התפילה מודפס בסידור.

סיבה שנייה שעלתה בראיונות נגעה להקשר החברתי שבו ממוקמים החוגים החרדיים-מזרחיים. עורכי הסידורים הכירו בכך שהוצאת הסידורים הייתה חלק בלתי נפרד מהקו האידיאולוגי, אולם לטענתם מדובר יותר באידאולוגיה האתנית-קהילתית מאשר זו החרדית. "הסידור", אמר אחד העורכים, "הוא כלי במטרה הגדולה: להחזיר עטרה ליושנה. לתת לספרדים גאווה דתית". עורכי הסידורים חזרו לא אחת על מה שנראה היה בעיניהם בגדר עובדה חברתית. עולם הישיבות החרדי-מזרחי שונה מאוד מעולם הישיבות החרדי-אשכנזי. עולם הישיבות החרדי-מזרחי שומר על קשר חי עם הסביבה הלא-חרדית. "אין אצלנו בית", מספר אחד העורכים, "שאינו בו חייל". "הצבא זה לא משהו שאנחנו לא מכירים. הרבה מהחוזרים בתשובה ומהמתחזקים מכירים את הצבא ומעריכים אותו". דומה כי התפילה לשלום החיילים אינה נתפסת בעיני העורכים כפרק תפילה שמקורו במדינה אלא כפרק תפילה שמקורו בקהילה. לא המדינה מתפללת לשלום של החיילים, הקהילה עושה כן. לכן אין המדובר בעמדה לאומית כי אם בעמדה קהילתית. "אנחנו לא אשכנזים", אומר עורך אחר, "אנחנו לא מנתקים את עצמנו מהאחים שלנו. המדינה זה מדינה, אבל האחים שלנו זה האחים שלנו. התפילה היא בשבילם, לא בשביל המדינה".

דומה כי העורכים רואים בתפילה ערך לאומי, אך לא מדינתי. לשיטתם, הקולקטיב המצוי במרכז התפילה אינו בהכרח המדינה כי אם האומה. בשפה האנגלית ניתן לתאר זאת כהבחנה בין State ל-Nation או בין Nation ל-Peoplehood. בכך מרומז אפוא הפער בין המרכיב האידאולוגי שבתפילה המקורית (ציונות) ובין מרכיב הסולידריות הרצוי בנוסח המתוקן (Jewish Peoplehood). מה שמעניין בגישה זו הוא שבדרך כלל האבחנה הדקה הזו קרובה לדרך שבה מוצג הקשר האתני והסולידרי בין היהודים אזרחי מדינת ישראל ובין היהודים בקהילות שבפזורה.²² והנה, קבוצה הפועלת בתוך המציאות של מדינת ישראל, ונציגיה אף תופסים עמדה פעילה במציאות הפוליטית הלאומית, מנסה לתאר קשר זה בצורה דומה למערך היחסים בין התפוצה היהודית למדינת ישראל. אלא שאת מקום הסולידריות האתנית תופסת הסולידריות הדתית.

סיבה שלישית שעלתה בראיונות נקשרה בעמדה הדומיננטית של הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של מפלגת ש"ס, ומי שנחשב בעיני רבים מעורכי הסידורים כאוטוריטה דתית חוצת גבולות. השפעתו של הרב עובדיה על עריכת הסידורים היא משמעותית מאוד. ראשית, בניו עומדים בראש מפעל של כמה וכמה נוסחאות של סידורי תפילה ומבקשים להפיץ את שיטתו הדתית. כמו כן, הרב עובדיה יוסף עומד בראש תנועה פוליטית החולשת על משרדי ממשלה ופוזיציות שונות היכולות לסייע בהפצת סידורי התפילה במוסדות חינוך, בתי כנסת, ישיבות ועוד, בישראל ומחוצה לה. לכן עורכים רבים נוהגים להדפיס את המלצתו של הרב עובדיה לסידוריהם. ההמלצה היא מעין תעודת הכשר לסידור ומסייעת לו להשתלב בשוק הסידורים. הדברים נקשרים בתפילה לשלום החיילים לנוכח טענת אנשיו של הרב עובדיה כי הוא נותן את הסכמתו המבוקשת רק לסידורי תפילה המשלבים את התפילה לשלום החיילים. הם מסבירים זאת בדאגתו של הרב לחיילים, בלא קשר לשאלה אם הוא ממליץ להתגייס או לא, ורואה בלימוד התורה ערך משמעותי יותר, אך אין הוא שולל את הצבא ואת חייליו. יתירה מזו: המחקר בשיטתו הדתית של הרב עובדיה יוסף מצביע על מורכבות עמדותיו ביחס למוסדות הממלכתיים. מצד אחד ניתן למצוא אותו יוצא בשצף קצף נגד מוסדות בית המשפט העליון בישראל, ומצד שני ניתן לראות אותו מגן בלהט על חיילי הצבא. דומה כי הרקע לדבר היא העובדה כי בשנים 1973–1983 שימש הרב

Alexander Yakobson, "Jewish Peoplehood and the Jewish State, How Unique?: – A Comparative Survey", *Israel Studies* 13 (2), 2008, pp. 1–27. 22

עובדיה יוסף כרב הראשי הספרדי למדינת ישראל. בשנתו הראשונה בתפקיד, באוקטובר 1973, פרצה מלחמה בין ישראל למצרים ולסוריה. מלחמה זו נחשבת לאחד האירועים הקשים בתולדות מדינת ישראל, הן לנוכח ההפתעה בפריצתה הן בשל הקרבות הקשים שהיו בה הן בשל כמות החללים הגדולה יחסית. הרב עובדיה נדרש באותה עת לפתרון שאלות הלכתיות סבוכות שהתעוררו לנוכח כמות הנעדרים הגדולה מקרב החיילים. מעורבותו הישירה בסוגיה זו, ככל הנראה, הותירה בו יחס מיוחד אל החיילים. הוא מביע אותה בהקפדה על ידי שילוב התפילה לשלום החיילים בסידורים הנערכים על פי נוסחאותיו או בסידורים אחרים של עורכים המבקשים את הסכמתו.

תיקוני הליטורגיה הלאומית בסידורים המחודשים

הראיונות עם עורכי סידורים הסבירו, אם כן, מדוע משובצת התפילה לשלום החיילים ברובם של הסידורים היוצאים לאור בידי החוגים החרדיים המזרחיים. יחד עם זאת, אין ההדפסות הללו באות ללא תיקונים בנוסח התפילה. נדמה כי התיקונים הללו באים למתן מעט את הגוון הלאומי של התפילה ולחבר אותה יותר אל דרך ההשקפה החרדית בדבר יחסי צבא וחברה בישראל. תחילה אציג את התיקונים הבולטים לעין, ולאחר מכן אסביר כיצד הם משרתים את השקפת העולם החרדית.

הנוסח הרשמי של התפילה מתאר את צבא ההגנה לישראל כמי שמגן על מדינת ישראל. בתפילה מבקשים מהקב"ה לשמור על הצבא ועל חייליו ולסייע להם להשיג ניצחון על אויבי המדינה. להלן נוסח התפילה המלא:

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב הוא יברך את חיילי צבא הגנה לישראל, העומדים על משמר ארצנו וערי אלוהינו מגבול הלבונו ועד מדבר מצרים ומן הים הגדול עד לבוא הערבה ביבשה באוויר ובים. ייתן ד' את אויבינו הקמים עלינו נגפים לפניהם. הקדוש ברוך הוא ישמור ויציל את חילינו מכל צרה וצוקה ומכל נגע ומחלה וישלח ברכה והצלחה בכל מעשה ידיהם. ידבר שונאינו תחתיים ויעטרם בכתר ישועה ובעטרת ניצחון. ויקום בהם הכתוב: כי ד' אלוהיכם ההולך עמכם להלחם לכם עם אויביכם להושיע אתכם: ונאמר אמן.²³

בחינתם של כמה עשרות הדפסות סידורים בבתי כנסת מזרחיים היוצאים לאור בידי החוגים החרדיים המזרחיים מלמדת על שני סוגי תיקונים בולטים בתפילה

לשלום החיילים. האחד הוא בדמות תוספות של הערות והקדמות לפרק התפילה עצמו, והשני הוא התערבות בנוסח התפילה עצמה.

על סוג התיקונים הראשון אפשר להביא כדוגמה את סידור התפילה "חזון עובדיה". מדובר בסידור תפילה שהוציא לאור הרב יצחק יוסף, בנו של הרב עובדיה יוסף. בסידור זה משובצת התפילה לשלום החיילים, אולם בהוראות המקדימות לתפילה נכתב, בין היתר, "בעת פתיחת ההיכל יש אומרים" (יצחק יוסף, 1988, עמ' 458).²⁴ כלומר אין זה מחויב, לא מתוקף המסורת ובוודאי לא מתוקף נוסח התפילה והוראותיה.²⁵

בחיפושיו אחר אמירה מפורשת יותר במדגם הסידורים שבחנתי מצאתי רק סידור אחד שעשה כן – סידור התפילה "נר רפאל", בהוצאת כולל אברכים קטן בירושלים. המדובר בסידור שמהדורותיו מצומצמות, אך עורכו, הרב יוסף חיים מזרחי, נחשב לאחד הבולטים בעורכי הסידורים בחברה החרדית המזרחית. ברוב סידוריו של הרב מזרחי מופיע נוסח מתוקן של התפילה לשלום החיילים. אעמוד עליו בהמשך. במהדורה המכונה "נר רפאל" נוסף לתיקוני התפילה ההסבר הזה: "בידוע, שהנוסח המצוי בסידורים נכתב יחד עם 'משוררי האומה' [...] לכן הדפסנו נוסח מתוקן בהדרכתם של 'מאורי האומה' שליט"א".²⁶ הסבר ישיר זה מגיב לנוסח התפילה המקורי. הוא רואה בו חלק בלתי נפרד מליטורגיה לאומית חילונית שתוכנה זר לשיח החרדי, ולכן יש לתקנו מן היסוד.

בצד הערות המסתייגות במובלע או בגלוי מהתפילה לשלום החיילים בולטים תיקוני נוסח התפילה עצמה. תיקונים אלו מצויים בעיקר בסידורים המבקשים לשלב את התפילה בסידוריהם, אך להתאימה לדרך ההשקפה החרדית. דוגמה לכך אפשר למצוא בהחלפת המילים "חיילי צבא ההגנה לישראל", המופיעות בתפילה המקורית, בביטוי המקוצר "חיילי ישראל". שינוי מילולי זה חוזר בכמה וכמה סידורי תפילה.²⁷ אין זה ברור מי הם "חיילי ישראל"; האם מדובר בחיילי צבא ההגנה לישראל? באנשי ביטחון שאינם חיילים? בתלמידי הישיבות? שאף הם לפי השקפת העולם החרדית, מגנים על תושבי מדינת ישראל באמצעות לימוד התורה בישיבות.

24 יצחק יוסף, סידור חזון עובדיה לפי מנהגי הספרדים ועדות המזרח, ירושלים תשמ"ח, עמ' 458.

25 ארנד (לעיל הערה 4), עמ' 196.

26 יוסף מזרחי, סידור נר רפאל השלם עוד יוסף חי, ירושלים תשס"ז, עמ' 509.

27 למשל יעקב יוסף, סידור תפילת יעקב השלם, ירושלים תשמ"ח, עמ' 384; דוד יוסף, סידור יחוזה דעת, ירושלים תשנ"ו, עמ' 326.

במחקר על תגובות החברה החרדית בישראל למלחמת ששת הימים עומד יאיר הלוי על הביטוי "חיילי ישראל". הלוי מראה כיצד השתמשה העיתונות החרדית בביטוי "חיילי ישראל" מתוך גישה אוהדת לחיילי הצבא הישראלי על הישגיו הצבאיים. "עצם הכינוי "חיילי ישראל" (ולא "חיילי המדינה" ואפילו לא "חיילי צה"ל)", טוען הלוי, "מבטא יחס נפשי של קירבה ושל חיבה, יחס שאינו מובן מאליו".²⁸ אולם זו פרשנותו של הלוי. יכולה להיות גם האפשרות ההפוכה שלפיה דווקא מושג זה מנסה לדחות את המחשבה כי הצבא כמוסד ממלכתי הוא המגן על המדינה, ולחלופין להציע קטגוריה כללית יותר המתרחקת מהנוסח הציוני אל נוסח עמום יותר. כך למשל בסידור "עוד אבינו חי". המילים "חיילים" או "חיילי צה"ל" או אף "חיילי ישראל" מוחלפות באמירה כללית יותר: "הוא יברך את כל עמו ישראל העומדים על משמר ארצנו".²⁹

משמעות ביקורתית מפורשת ביחס לביטוי "חיילי צבא ההגנה לישראל" נמצאת במהדורת הסידור נר רפאל: "מי שברך אבותינו הקדושים והטהורים, הוא יברך וישמור וינצור ויעזור ויעזור לחיילי ישראל ולאברכים ובני הישיבות ולתינוקות של בית רבן העומדים על משמר ארצנו וערי אלוהינו, בכל מקום שהם נמצאים".³⁰ מהדורת הסידור נר רפאל, שכאמור מופץ בצורה מצומצמת, מרשה לעצמה לתקן בצורה משמעותית יותר את התפילה לשלום החיילים ולכלול בה משמעות אידאולוגיות מפורשות ולא מרומזות. כך שהתפילה אינה כוללת רק את חיילי הצבא הפיזי, אלא גם את חיילי הצבא הרוחני, תלמידי הישיבות והאברכים. עורכי הסידור מבקשים להשוות את מעמדם של תלמידי הישיבות החרדיות אל חיילי הצבא הלוחמים. לדעתם, גם תלמידי הישיבות מקריבים את עצמם; גם הם עושים ככל הניתן כדי לחזק את היהודים היושבים בישראל ובכך כמו שותפים למעשה הלאומי. "לאומי" ולא ציוני בהכרח. שניהם, הן החייל בשדה הן החייל הלומד, ראויים לתפילת "מי שבירך" בזכות תרומתם לכלל.

דוגמה אחרת להתערבות בנוסח התפילה המקורי אפשר למצוא באחד הסידורים הנפוצים בשנים האחרונות בציבור המזרחי – "סידור כוונת הלב" שיצא לאור בסוף שנות התשעים. המוציא לאור ועורך הסידור הוא הרב דורון רונן, מתלמידיה לשעבר של ישיבת החוזרים בתשובה הוותיקה "נתיבות עולם" בבני

28 יאיר הלוי, תגובות הזרם המרכזי למלחמת ששת הימים. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2001, עמ' 37.

29 נחום לוי, סדור עוד אבינו חי לחול ולשבת כמנהג הספרדים נוסח ליוורנו, ירושלים תשנ"ח, עמ' 461.

30 מזרחי (לעיל הערה 26), עמ' 509–510.

ברק. התפילה תואמת ברובה את הנוסח הרשמי. בדומה לסידור "עבודת השם" גם היא מעדיפה את הנוסח "חיילי ישראל" על פני "חיילי צבא ההגנה לישראל". בכל זאת מצויה תוספת אחת מעניינת. בין המילים "ובעטרת ניצחון" למילים "ויקוים בהם" הוספו בסוגריים המילים "(ויחזירם בתשובה שלמה)".³¹ תוספת זו מבטאת בבירור הן את חוסר הנחת האידאולוגי ביחס לתפילה מלכתחילה הן את הרצון לתיקונה, אך הפעם ברוח הפרויקט החרדי-מזרחי שבו להחזרה בתשובה, ובכלל למושג התשובה כרעיון וכדרך התבוננות במציאות, יש מקום משמעותי.³² עוד נוסח מתוקן בצורה משמעותית אפשר למצוא בסידור "תפילת רפאל". סידור זה יוצא לאור על ידי ישיבת המקובלים "אהבת שלום" בירושלים. בראש הישיבה עומד הרב יעקב משה הלל הנמנה על החוגים החרדיים-מזרחיים המושפעים יותר מעולם הישיבות האשכנזיות. בסידור זה בולט בהיעדרו הנוסח המקובל של התפילה. לחלופין נמצא נוסח תפילה אחר הזוכה לכותרת "תפילה לשלום עם ישראל". להלן חלקים מנוסח התפילה:

יהי רצון מלפניך [...] שתתמלא רחמים על כל אחינו בית ישראל, הנפוצים בארבע כנפות הארץ, ובפרט על יושבי ארץ-ישראל ותרחם עלינו ועליהם, ותצילנו מכל-מיני גזרות קשות ורעות, והסר מעלינו מכת אויב [...] וחזק ותמוך ותאמץ ידי כל-העוזרים והמסייעים לנו, והמגינים עלינו, וידי כל העושים [...] בעד עמך ישראל [...] והשב לב התועים לעבודתך וליראתך, ושלח לנו מהרה את בן דוד עבדך משיח צדקך, לפדות מחכי קץ ישועתך [...] ברוך שומע תפילה".³³

בתפילה זו משובצים מוטיבים שונים המוכרים מהתפילה לשלום החיילים, אולם המילה "חיילים" על הטיותיה השונות המוכרות לנו כבר אינה מופיעה בסידור זה. עוד ראוי לשים לב כי התפילה אינה עוסקת במדינת ישראל אלא ביושבי ארץ ישראל, ולמעשה מחסירה כל התייחסות אל חיילי צה"ל. נוסח תפילה זה רחוק מאוד מנוסח התפילה המקורי. יחד עם זאת, הוא ממוקם במקום שבו תדיר נאמרת תפילת הברכה לחיילי צה"ל.

רוב התיקונים בסידורי התפילה החרדיים-מזרחיים מורים על חוסר מנוחה ביחס לנוסח המקורי של התפילה, הנוסח ה"ציוני". דומה כי מתקני התפילה ערים לחשיבות העקרונות האידאולוגיים, אך גם לסביבה ההטרוגנית שאליה פונים

31 רונן דורון, סידור כוונת הלב, פתח תקווה תשס"ו, עמ' 542.

32 ליאון (לעיל הערה 16), עמ' 161–164.

33 ראובן עמאר, סידור תפילת רפאל נוסח ק"ק ספרדים, ירושלים תשס"ד, עמ' 454–455.

הסידורים. לכן התיקונים עצמם הם לרוב מינוריים, רמוזים וכבושים. למעט נוסח אחד או שניים אין הדברים ברורים דיים, אלא רמוזים בשינויי נוסח קטנים, אך רבי משמעות בחברה שחלק גדול מתרבותה מוקדש לדקדוק וללימוד המשמעות הנגזרות מהמילה הכתובה.³⁴ ניתן לתאר את האסטרטגיה שבה הם נוקטים – קריצה. הקריצה, קרי מערך הרמיזות החברתי, טען גירץ, עומדת פעמים רבות בבסיס ניהול הקשר החברתי בתוך תרבות נתונה. הקריצה יכולה להתפרש רק מתוך היכרות עם מערך תרבותי כלשהו או שייכות לו.³⁵ הקריצה תבוא לביטוי במשחקי מילים ומשמעות, ואלה יכולים להפוך למובנים רק מתוך היכרות הדדית בין השותפים לסיטואציה חברתית. פער הבנות זה מלווה במעין שותפות סוד הערה לדקויות, ובכך למעשה מסמנת מעגלים נפרדים של שותפות חברתית. הדבר בולט במקרה של חילופי המילים "חיילי צבא ההגנה לישראל" ו"חיילי ישראל" כאמור לעיל. המונח "חיילי ישראל" הוא למעשה צורה "רזה" של המונח "חיילי צבא ההגנה לישראל". הוא מספק ערפול נוח שבחסותו יכולים, לשיטת העורכים, לחיות חסידי המדינה הציונית וחסידי השקפת העולם החרדית; אלה הרואים בתפילה חיוב פטריוטי ואלה הרואים בה אופציה ליטורגית. דומה כי העורכים המשתמשים במונח "חיילי ישראל" מבקשים לתרגם את התפילה משפה לאומית-ציונית לשפה לאומית-חרדית. התוצאה היא מעבר מליטורגיה לאומית לליטורגיה של "Jewish Peoplehood", ויצירתה של תפילה מרובת נוסחאות המפקיעה מהמדינה את הנוסח. כך, מצד אחד נותרת התפילה הלאומית על כנה, אך מצד שני בעזרת משחקי מילים מאבדת כביכול את הפורמליות הלאומית לטובת בניית הקשר רגשי עממי.

מהטקסט אל הפרקטיקה

האם הנוסחאות המקוטעות הללו מוצאות מקום במציאות גופא, כלומר בקהילות המתפללים המזרחיות הלא-חרדיות מצד אחד ובעולמן של קהילות הישיבות החרדיות מזרחיות מצד שני? התפילה לשלום החיילים אינה מצויה כמעט בקהילות מתפללים חרדיות-מזרחיות. היא גם אינה מצויה בישיבות החרדיות-מזרחיות. בחלק מהמקומות נוצר מצב מעניין מאוד שבו סידור התפילה למעשה אינו תואם את סדר התפילה. בעוד שבסידורי התפילה מובאת התפילה

Haym Soloveitchik, "Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy", *Tradition* 28 (4), 1994, pp. 64–130. 34

Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*. New York 1973, pp. 17–19. 35

לשלום החיילים, הרי שבסדר התפילה היא מועלמת. בישיבות חרדיות מזרחיות הקרובות לזרם החרדי-אשכנזי נפתרה אף בעיה זו. התלמידים מורשים להתפלל בנוסח התפילה המזרחי, אך בסידור 'בית תפילה' אין בו התפילה לשלום החיילים. הטענה הרווחת היא שהפורמט של הסידור 'בית תפילה' דומה מאוד לסידורים האשכנזיים, אולם בשיחה עם אחד המשגיחים בישיבה חרדית מזרחית נאמר בפירוש כי סידור 'בית תפילה' תואם גם את ההשקפה החרדית הטהורה ואין בו "תפילות חדשות", כינוי נרדף לפרקי הליטורגיה הלאומית. באחת הקהילות המוגדרת כבית כנסת מזרחי של בני תורה, כלומר בית כנסת המיועד למשפחות רבנים ותלמידי ישיבות חרדיות ממוצא מזרחי, נמצא כי התפילה לשלום החיילים נאמרת בתפילת השחרית בשבת בבוקר, בפתחת ארון ספרי התורה, אך בשפה רפה ובקיצור נמרץ מאוד.

מנגד, בקהילות המתפללים המזרחיות הלא-חרדיות נמצא כי התפילה לשלום החיילים ממשיכה להיות אחד משיאי תפילת יום השבת בבתי הכנסת. זהו הרגע שבו פותחים את ארון הקודש שבו מצויים ספרי התורה המקודשים. קהל המתפללים נוהג להתאסף ליד הארון הפתוח. לאחר אמירת פרק קצר מספר הזוהר נוהג שליח הציבור, החזן או הרב לומר שורה של תפילות בקשה אישיות וכלליות לבריאות, לפרנסה ולפתרון בעיות שונות. האמונה הרווחת היא כי "כיוון שעתה – כשספר תורה פתוח – הוא זמן פתיחת שערי שמים של רחמים"³⁶. בין הבקשות הכלליות בולטת התפילה לשלום החיילים. המחויבות לתפילה זו בבתי הכנסת של המזרחים הלא-חרדים בישראל היא בלתי מסויגת. היא מלמדת לא מעט על מה שאנו כבר יודעים מתוך המחקר הסוציולוגי על המזרחים בישראל. רובם אווזים בעמדות לאומיות ופטריוטיות ונוטים להצביע למפלגות ימניות.³⁷ הלהט שבו נאמרת התפילה מלמד על כך לא מעט. היא נאמרת לרוב בקול רם, באינטונציה ובניגון אטי. אלה מסייעים להדגיש את מילות התפילה. זהו רגע רציני משהו. אפשר בהחלט לראות כיצד קהל המתפללים מזדהה עם המילים. הוא נוהג לענות אמן בהתלהבות גדולה אחרי כל בקשה או תחינה הכלולים בתפילה.

תצפיות בבתי כנסת מזרחיים לא-חרדיים לימדו אותי כי קהל המתפללים יודע גם לעמוד על הפער שבין הנוסח בסידור התפילה ובין הנוסח הרשמי, הוא הנוסח

36 יוסף מזרחי, סידור עוד יוסף חי השלם, ירושלים תשס"א, עמ' 480.

37 Ephraim Yuchtman-Yaar & Tamar S. Hermann, "Shas: The Haredi-Dovish Image in a Changing Reality", *Israel Studies* 5 (2), 2000, pp. 32–77.

המקורי של התפילה. הניסיון להנכיח את הנוסחאות החרדיות יכול לא אחת להוביל למקרה הבא שתואר באתר החדשות הישראלי הפופולארי ynet: בחג שמחת תורה האחרון, "אולץ" חזן שהיה בבית הכנסת על-ידי המתפללים לקרוא את הברכה לשלום חיילי צה"ל בעת פתיחת ההיכל. בהתחכמותו כי רבה, השתמש בנוסח "חיילי ישראל" ולא בנוסח המקורי "חיילי צבא ההגנה לישראל". כשביקשתי ממנו לחזור בו, התפרץ עליי בנוכחות כולם והתפילה פוצצה. ממש כך. למעשה, זה לא רק מאבק דתי אלא גם מאבק לאומי, לכן אסור לנו להיכנע לדרישותיהם, כי מדובר בצביונה ובעתידה של ישראל, לא פחות. אם נפסיד חלילה את בית שמש, נפסיד את המדינה כולה.

למעשה קיים פער גדול בין המאמץ הרפלקטיבי המופגן בתיקוני התפילה ובין הריאקציונריות הבאה לביטוי באמירתה או אי-אמירתה בפועל. את העמימות ואת המורכבות מחליפה לא פעם הנחרצות המשמשת מקור לסימון מחדש של גבולות האידאולוגיה, ועמה המציאות. את מקומה של האורתודוקסיה הרכה תופסת המסורת הנוקשה. את מקומה של הקריצה תופס המבט המצמית למי שחורג ממה שראוי כי יהיה. זו נקודה מעניינת שראוי לרגע להתעכב עליה לנוכח הבנתנו בשגרה את מעמדו של "הטקסט" בעולמן של קהילות דתיות אורתודוקסיות. ככלל, אחד הדימויים המלווים את האורתודוקסיה הדתית באשר הוא המחויבות לטקסט הקדוש. במונח "טקסט" הכוונה היא לחיבורים ערוכים ומפוקחים המשקפים בעיניים אורתודוקסיות את האמונה/הפרקטיקה הנכונה. האחיזה בטקסט היא גישה מהותית להבניה של תרבות דתית אורתודוקסית. הטקסט כמו מסמל את הקבוע והרציף אל מול החולף והנזיל. המחויבות האורתודוקסית למילה הכתובה הערוכה והמסודרת באה לביטוי בניסיונות לדייק בה יותר ככל האפשר, ופחות להסתמך על היצירה האישית. מנגד, עולמה של הקהילה כמו מחזיק בתפיסה נזילה יותר היודעת להשתנות אל מול התמורות במציאות, מתי להכילם ומתי להדירם, לשאת ולתת עליהם בצורה מודעת. אולם מקרה הליטורגיה הלאומיות שאותו בחנו במאמר זה מלמד על מגמה הפוכה. דווקא הטקסט הוא "היודע" לשאת ולתת על הגדרות המציאות בצורה דינמית, משתנה ונזילה; דווקא הטקסט הוא "היודע" להיות נושא ונותן על הכלת מרכיביה הסמליים של האידאולוגיה שכנגד, במקרה זה הלאומיות וביטוייה בדת האזרחית ובליטורגיה הלאומית. ומנגד, דווקא הקהילה היא זו המפגינה גישה אורתודוקסית קשיחה. במדעי היהדות הדבר מוסבר באבחנה שבין מנהג להלכה.

ההלכה היא ההוראה הרשמית, זו המעוגנת בטקסט המתבססת על הוראותיה הכתובות של המנהיגות הרבנית. ומנגד "המנהג" הוא ההתנהגות בפועל המתגבש על סמך המסורת המקומית והעובר בעל פה מדור לדור. מה שמעניין הוא כי בעוד שההלכה – הטקסט – דווקא נתונה כל העת לשינויים הנובעים מהתדיינות מתמשכת בין מורי ההוראה הנוגעים בעניין, הרי דווקא המנהג יכול להתגלות כנוקשה וכמוקפד שקיים חשש לחרוג ממנו דווקא משום שאין בו הוראה כתובה. דומה כי משהו מהדפוס הזה יכולנו לראות במקרה של הליטורגיה הלאומית בהדפסות החרדיות-מזרחיות. התפילה המודפסת מתגלה כטקסט דינמי ורפלקטיבי הנתון כל העת לשינויים המותאמים לקהל היעד, זאת בעוד שההתנהלות בפועל, כלומר אמירת התפילה, מתבררת כנשענת על מנהג המקום והיא נוקשה ואף ריאקציונרית.

סיכום

בניגוד לחוגים החרדיים האשכנזיים משבצים החוגים החרדיים המזרחיים את התפילה לשלום החיילים בסידוריהם. עם זאת הם מפגינים חוסר מנוחה ביחס לתפילה זו. ניתוח משווה של נוסחאות התפילה לשלום חיילי הצבא הישראלי היוצאים לאור בידי מדפיסים ועורכים המגיעים מהזרם החרדי-מזרחי מלמד על מנעד הנוסחאות המעמעמות את היסוד המדינתי הקיים בתפילה, ומדגישות את עקרון השותפות האתנו-לאומי. העולה מכך הוא שליטורגיה לאומית, ככל סוג אחר של ליטורגיה, אינה עומדת לכשעצמה. היא פועלת בתוך מציאות מרובת הקשרים חברתיים. ככזו, היא יכולה אכן להיות מקור למתח רב בין החוגים השמרניים לחוגים הלאומיים, ועם זאת היא יכולה באמצעות עיבוד רפלקטיבי לשמש מקור לריפוי המתח בין מדינת הלאום לחוגים האורתודוקסיים.